

Radoslav Katičić

ENCIKLOPEDIZAM KAO MOTIV KNJIŽEVNE I KULTURNE POVIJESTI

SAŽETAK. Enciklopedizam se tu definira kao »heuristički« pojam koji u raznim kulturama i epohama omogućuje da se prepozna određen duhovni stav koji uvjetuje i literarnu djelatnost. U kratkom pregledu ispituje se obilje jednoga takvog pokušaja za objašnjenje i periodizaciju raznih kultura, kao i periodizaciju evropske kulture. Pokazalo se da pojam enciklopedizma pri tom može biti prilično koristan jer pomaže da se prepoznaju duboke srodnosti u inače vrlo raznolikim kulturnim krugovima, te da se razlikuju pojedina razdoblja kulturne povijesti po karakterističnim stavovima enciklopedističkog duha.

Natpis, kako je ovdje stavljen, iznenađuje. Nismo, naime, naviknuti misliti i govoriti da književna ili kulturna povijest imaju motive. Njih tražimo u književnosti i drugim umjetnostima, tamo ih i nalazimo, a ne u historijskim, ne u znanstvenim disciplinama. A i enciklopedizam, pogotovu kada ga spominjemo na skupu koji organizira Jugoslavenski leksikografski zavod »Miroslav Krleža«, čini nam se da je disciplinirana i visokostručna djelatnost, svojevrsna proizvodnja dobro utemeljene priručne informacije, pa se o njoj, takvoj, teško može govoriti kao o motivu. Treba stoga odmah objasniti da se o enciklopedizmu ovdje govori u najširem smislu. Pod njim se ne razumije samo svako ustrajno i sustavno skupljanje, sređivanje i prikazivanje znanja, nego i sam duhovni stav koji je upravljen na to, svako doživljavanje života kojemu on udara svoj pečat. To je upravo onako kako se enciklopedisti i enciklopedizam uzimaju kao oznaka ozračja u kojem se znatnim dijelom odvijalo francusko prosvjetiteljstvo. Ne misli se pri tome samo na pisanje enciklopedije. Pa i sam naziv *enkjkljos paideta* ne odnosi se isprva na knjigu i autorsko djelo nego znači zaokruženu, i stoga cjelovitu, izobrazbu. Težnja njoj može se stoga u temeljnom, upravo etimološkom smislu zvati enciklopedizmom. Tek takva poraba toga naziva stavlja enciklopedistiku kao visokokvalificiranu stručnu djelatnost u pravi okvir duhovnih sadržaja među koje ona doista pripada, ako se to danas pod dojmom užurbane zaposlenosti oko specijalizirane enciklopedističke tehnike često i zaboravlja.

Enciklopedizam je, dakle, kada se tako shvati, usmjerenost duha, životni stav, što obilježuje pojedinca, njihova zaokupljenost i sklonost. A obilježuje i čitave kulture ili razdoblja u njihovu razvoju. Kulturna pak i osobito književna povijest posežu za tim pojmom kada, kao historijske discipline, opet i opet nastoje s gledišta sve novih sadašnjosti oblikovati smislen pogled na prošla zbivanja i tako prošlu zbilju uključuju u svoju sadašnju i njome je obogaćuju. I upravo u tom stvaralačkom procesu enciklopedizam se javlja, kao što se motivi javljaju u umjetnosti, i služi smislenom snalaženju u podacima i

zadanostima prošle zbilje. U onom širokom značenju, kako se ovdje rabi, taj pojam je primjenjiv na različite pojave i nastojanja u raznim povijesnim razdobljima, kojima je zajednička težnja skupljanje, sređivanje i prikazivanje zaokruženoga znanja. Prepoznaje se u radu pojedinaca i skupina, na razne načine obilježuje razdoblja, i postaje tako kao jedan od uvijek prisutnih motiva književne i kulturne historiografije koji, kao i niz drugih, pomaže i služi snalaženju u raznolikosti prošlih pojava i u njezinu osmišljavanju. Zanimljivo će sad biti malo razgledati kakve se sve mogućnosti pri tome pružaju.

Enciklopedizam, da bi imao smisla i tako bio uopće moguć, pretpostavlja kulturu u kojoj sve relevantno znanje nije već samim življenjem znano svima onima kojima je relevantno. Stoga ga onda treba skupljati, sređivati i priručno prikazivati da bi se, kad zatreba, moglo naći, stjecati, obnavljati i dopunjavati. Enciklopedizam se stoga javlja samo u složenijim i pismenim kulturama, a ne u onima u kojima se sve što ima znanja uči usmeno te je tako utkano u samo življenje. Moglo bi se čak reći da je enciklopedizam značajka civilizacije.

Lako je uočiti već na prvi pogled da je enciklopedizam, kako se on ovdje razumije, prisutan i u kineskoj i u indijskoj kulturi. U tim književnostima ima čak i djela koja bismo u nama najbližem smislu nazvali enciklopedijama. Na jednoj takvoj je donjoaustrijski Hrvat Filip Vezdin, poznatiji pod redovničkim imenom Paulinus a sancto Bartholomaeo, zasnovao svoj prikaz indijske kulture, prvi koji je tiskom objavljen u Evropi (1791). I inače je sva evropska sinologija i indologija utemeljena na djelima koja pripadaju kineskom i indijskom enciklopedizmu, u onom širem opsegu tog pojma, koji je ovdje određen. Bez toga bi evropskim učenjacima bilo nemoguće u tek dva-tri naraštaja snaći se u tolikim, a dijelom i teško pristupačnim knjigama. I indijska i kineska književnost imale su svoja razdoblja u kojima se sustavno skupljalo, sređivalo i priručno podastiralo znanje koje je bilo relevantno, ali ne i živo u svojoj zaokruženoj cjelovitosti.

Islamska kultura, utemeljena svojom glavnom na arapskoj književnosti, nezamisliva je bez svojeg razvijenog enciklopedizma. Upravo tako je ta kultura umjela stvaralački preuzeti bogatu baštinu helenističke učenosti i tako ju je onda u razvijenomu srednjem vijeku važnim dijelom posredovala latinskoj Evropi, te je ta baština tamo dobila snažnu i vrlo poticajnu prinovu.

I naša evropska kultura, sve od svojih helenističkih i judaističkih izvorišta, sadrži pojave koje prepoznajemo kao enciklopedizam. Već samo redigiranje kanonskih starozavjetnih knjiga: Zakona, Prorokâ i Spisâ, može se, u najširem smislu, smatrati svojevrsnim enciklopedizmom. A na helenskoj strani sigurno je enciklopedizam rad učenjaka koji su sređivali i crpili blago nakupljeno u aleksandrijskoj knjižnici. Dakako, mi nismo navikli da takav temeljan znanstveni rad, na kojem je i današnja naša znanost bitno zasnovana, zovemo enciklopedizmom, a ipak se u njem stječu bitne njegove značajke. Prepoznatljivija nam je u tom pogledu stručna književnost kasnije antike, koja se sve više okretala ispisivanju, sređivanju i priručnom podastiranju podataka iz velikih djela starije, osobito helenističke, književnosti. Tako nam djela tih izvornih učenjaka i nisu sačuvana jer se poslije, osobito u srednjem vijeku, posezalo još samo za priručno složenim ispisima, a knjige iz kojih su oni pocrpljeni nisu se više prepisivale.

Veliko i sudbonosno doba enciklopedizma nastupa za latinsku Evropu na prijelazu antike u srednji vijek. Predstavljaju ga imena kao Kasiodor sa svojom benediktinskom književnom radionicom zvanom Vivarij, pa Boecije ili Marcijan Kapela. U svojim djelima oni su položili temelje latinskoj naobrazbi srednjega vijeka priručno skupivši sva ona znanja koja su i u ona teška vremena ostala nezaobilazna. I ne samo što književni povjesnici Kasiodorovo djelo o božanskim i svjetovnim znanostima nazivaju

svojevrsnim enciklopedijskim priručnikom nego se i kulturna usmjerenost i duhovna sklonost onoga vremena s punim pravom može nazvati enciklopedizmom, prvim u povijesti evropske kulture koji to nije samo u najširem smislu nego se približava čak i našem današnjem tehničkom shvaćanju toga pojma.

Skolastičko razdoblje razvijenoga srednjeg vijeka ima, dakako, opet svoj enciklopedizam. Predstavnici su mu pisci divovskog stasa kao što su Albert Veliki, Toma Akvinski, Roger Bacon ili Vincent iz Beauvaisa, kojega je *Veliko zrcalo* prava enciklopedija, najveća od svih što su nastale u 13. stoljeću. Ti velikani sinteze pružali su znanje i temeljitu naobrazbu mnogim naraštajima. Ako i jesu vrlo slabo poznati našim suvremenicima, jer ih još od doba prosvjetiteljstva svjetovna naobrazba zanemaruje, ipak ostaje činjenica da su u misaonom svijetu latinske Evrope sve do današnjega dana ostavili neizbrisiv trag.

Kultura i književnost bizantskoga kruga, grčkoga i crkvenoslavenskoga, ima također enciklopedističkih pobuda i ostvarenja, ali je sve u svemu to manje izrazito nego u krugu latinskoga srednjovjekovlja. Za kulturnu i književnu povijest područja istočne crkve motiv enciklopedizma nije toliko važan. No ako se za njim tamo i rjeđe poseže, podrobnije i pozornije razmatranje toga pitanja jamačno bi pokazalo da mu je i tamo upotrebljivost veća nego što se to sada razabire. Sigurno se pak enciklopedizmom ima smatrati učena djelatnost cara Konstantina Porfirogeneta i suradnikâ koje je na tom poslu okupio (oko 950).

Humanizam i renesansa obilježeni su težnjom za novim, širokim pa čak i univerzalnim znanjem. Učenjaci toga razdoblja veliki su skupljači, ali enciklopedisti nisu. Zato im nedostaje cjelovitost i dosljednost u prikupljanju, sustavnost u razvrstavanju i sređivanju, disciplinirana priručnost pri podastiranju podataka. U njih prevladava individualizam. Tu se osobito lijepo pokazuje kako se svaka učena djelatnost, pa i vrijedna i kulturnopovijesno znatna, ne može smatrati enciklopedizmom, po čem on kao motiv književne i kulturne povijesti postaje tek smislen i koristan.

Enciklopedizam, i to onaj koji uz razne preoblike u mijeni vremenâ u neprekinutu trajanju postoji i danas, nastao je u krugu reformacije. U svojoj polemici s naučavanjem i zahtjevima Rimske crkve protestantski su učenjaci pribjegli sustavnom skupljanju, tumačenju i predočivanju vrelâ kršćanske vjere i crkvene povijesti. Pokretač, voditelj i najvećim dijelom izvoditelj toga pothvata bio je naš Matija Vlačić Ilirik, kojega je s obzirom na njegove *Magdeburške centurije*, na *Katalog svjedoka istine* i na *Ključ svetoga pisma* književna povijest već opisala upravo kao enciklopedista. To je nedvojbeno opravdano. A drugi naš protestantski učenjak, koji je također radio u Njemačkoj, Pavao Skalić, prvi je, kako je poznato, upotrijebio naziv *enciklopedija* u njegovu današnjem značenju.

Dobro je, dakle, utemeljeno ako govorimo o protestantskom enciklopedizmu. Njemu nasuprot stoji barokni. On je potekao iz katoličke obnove. Rimska je crkva morala polemiku s protestantima voditi na razini koju su oni bili zacrtali. Počevši od kardinala Baronija i njegovih *Anala crkvene povijesti*, nastaje tako niz učenih djela proizašlih iz ustrajnoga kabinetskog rada. Ona se, pisana latinski, obraćaju uskom krugu odabranih učenjaka raznih zemalja i naroda. Kao i srednjovjekovni, i taj je enciklopedizam sasvim univerzalan. Razmjeri su toga rada kolosalni, onakvi kakvi su i inače karakteristični za razdoblje baroka. Folijanti posvećeni humanističkim i prirodnim znanostima nanizali su se na čvrsto izdjelanim drvenim policama. Sva naša znanost izgrađena je na tim temeljima. A nas su učili da njezine početke, razmišljajući i govoreći o njima, smještamo u devetnaesto stoljeće, iako oni, uistinu, leže već u sedamnaestome. Mnogo je od tada bilo

obrata i lomova duhovnoga stava. Čini se kao da se laicistička znanost prošloga stoljeća, osobito u humanističkim disciplinama, nerado sjećala da su joj temelje još prije kojih dvjesto godina udarili većinom crkveni ljudi ili pisci bliski crkvi. No mi treba samo da se sjetimo Ivana Lučića Trogirana i talijanskog isusovca Danijela Farlatija, pa da nam bude jasno koliko hrvatska povijesna znanost duguje baroknom enciklopedizmu. Ovdje treba još spomenuti barem Baltazara Adama Krčelića, u kojega su učenim djelima skupljeni temeljni podaci ne samo za političku i crkvenu nego i za književnu povijest. Njegovo djelo po svojim pretpostavkama i izvedbi još pripada baroku, ali on kao osoba već sasvim odiše duhom novoga razdoblja.

»Pravi« enciklopedizam, onaj koji se najčešće tako i zove, vezan je za prosvjetiteljstvo. Za razliku od baroknoga okreće se širokom krugu čitatelja željnih znanja, a svoju tematiku vrlo odlučno širi i na primijenjenu znanost i tehniku. Francuska enciklopedija, koju su zasnovali u široko povedenom pothvatu d'Alembert i Diderot, okupivši mnogo suradnika, ali i uz velik vlastiti autorski ulog, izrazila je monumentalno novu sliku svijeta, prosvjetiteljsku i racionalističku.

Poslije živoga znanstvenoga razvoja u prvoj polovici devetnaestoga stoljeća, u kojem su izvršeni prodori u dotad neslućena područja, dolazi pozitivistički enciklopedizam, iz kojega su proizašle temeljne enciklopedije, što ih, u osuvremenjenim izdanjima, rabimo još i danas. A mi sada živimo u razdoblju nekoga postpozitivističkoga enciklopedizma. O njem treba znati mnogo više nego što ga poznaje ovaj referent, pa da bi se mogao karakterizirati. Lako je, međutim, uočiti da u njem dobivaju svoje monumentalne enciklopedije kulturne sredine kojima to nije bilo dano u razdoblju pozitivističkoga enciklopedizma, od Sovjetske pa do naše: Hrvatske i Jugoslavenske. Na tome izvrsno radi upravo Leksikografski zavod, kojemu se ovdje spominjemo jubileja. A razmatranja što su upravo iznesena zacrtavaju kulturnopovijesni okvir u koji se taj rad smješta. Od toga se jasnije vidi koliko je ta djelatnost znatna za knjištvo i za kulturu kojima pripada.

DAS MOTIV DES ENZYKLOPÄDISMUS IN LITERATUR- UND KULTUR- GESCHICHTE

ZUSAMMENFASSUNG. Der Enzyklopädismus wird als heuristischer Begriff bestimmt, der es ermöglicht, in verschiedenen Kulturen und verschiedenen Epochen eine bestimmte Geisteshaltung und von ihr bestimmte literarische Tätigkeit zu erkennen. In einer knappen Übersicht wird die Ergiebigkeit eines solchen Ansatzes für die Explikation und Periodisierung verschiedener Kulturen und auch die Periodisierung der Europäischen geprüft. Es zeigt sich, daß der Begriff des Enzyklopädismus dabei recht nützlich sein kann, weil er hilft zutiefst Verwandtes in sonst sehr verschiedenen Kulturkreisen zu erkennen, und verschiedene Perioden einer Kulturgeschichte nach charakteristischen Einstellungen zum Komplex enzyklopädistischer Geisteshaltung zu unterscheiden.